

ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA AYYUB (A.S.) OBRAZI VA KOMIL INSON TALQINI

Ashurova Hamida Aliyor qizi

O‘zMU jurnalistika fakulteti

Adabiyotshunoslik: o‘zbek adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

E-mail: mumtozijod@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidan o‘rin olgan o‘n uchinchi maqolat orqali Ayyub (a.s.) obraziga bo‘lgan munosabat atroflicha izohlab berildi.

Kalit so‘zlar: “Hayrat ul-abror”, maqolot, Ayyub (a.s.), komil inson;

O‘zbek mumtoz adabiyotining taraqqiy etishida nubuvvat (payg‘ambarlar) bilan bog‘liq obrazlar eng ko‘p murojaat etiladigan timsollar hisoblanadi. Ko‘pgina ijodkorlar asarlarida ijtimoiy-ma‘naviy masalalarning badiiy talqini timsol-obrazlar vositasi orqali aks ettirilgan. Mumtoz adabiyotda ham tarixiy-afsonaviy shaxslar tarixidan ko‘ra, anbiyolar tarixi ko‘proq o‘ziga jalb etib kelgan. Payg‘ambar siymolar tasviri o‘zbek adabiyotining mumtozligini belgilab berish bilan bir qatorda, lirik ifodalar uchun o‘ziga xos ilhom manbai desak mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘zbek mumtoz she‘riyatida Ayyub (a.s.) mavzu, timsol, obraz sifatida talqin etilishi o‘ziga xos badiiy olam hisoblanadi. Bu obraz ramziy-majoziy tasvirlar ko‘lami bilan komil ruh va sabr timsoli uchun ibrat bo‘lib xizmat qiladi.

Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” (“*Yaxshi kishilarning hayrati*”) dostoni 63 bobdan iborat bo‘lgan falsafiy-axloqiy asardir. Bu doston “Xamsa” ning kaliti. Asarda borliqning eng oliy mavjudoti – inson, jami borliq ana shu oliy zot uchun xizmat qilishi kerak, degan g‘oya o‘rtaga tashlanadi va bu boshqa dostonlarda yanada rivojlantiriladi. Asarning 2 bobi muqaddima, 40 bobi – 20 ta maqolat va 20 ta hikoyat, masal, 3 bobi esa xotimadir. Dostonning asosiy mazmunini 20 ta maqolat tashkil etib, hikoyat va masallar ilova sifatida keltiriladi. Bu maqolotlarning hammasida shoir qo‘yilgan masalalar yuzasidan o‘z fikr va mulohazalarini bayon qiladi hamda o‘z davridagi tabaqalarga pand-nasihat yo‘li bilan murojaat qiladi.

Dostonning 22-bobidan asosiy qism boshlanadi. Asosiy qism maqolat va hikoyatlardan tashkil topgan 40 bobni o‘z ichiga oladi. Maqolatlar muayyan bir axloqiy-falsafiy mavzuga bag‘ishlangan bo‘lib, Shoir dastlab ushbu mavzuga munosabat bildiradi, mavzu yuzasidan o‘z fikr-mulohazalarini bayon qiladi, so‘ngra

shu mavzuga mos ibratli hikoya keltiradi. Dostondagi hikoyatlar mazmun-mohiyatiga ko'ra boblardagi maqolatlarda ilgari surilgan fikr mulohazalarni mantiqiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Shu tariqa asosiy qism 20 maqolat va unga ilova tarzida keltirilgan hikoyatlar bayoni tarzida davom etadi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Maqolot nomi	Hikoyat
Iymon sharhida	Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat
Islom bobida	Ibrohim Adham va Robiya Adviya haqidagi hikoyat
Salotin (sultonlar) zikrida	Shoh G'oziy hikoyati
Xirqa kiygan riyokor shayxlar xususida	Abdulla Ansoriy haqidagi hikoyat
Karam (xayru ehson) vasfida	Hotami Toyi hikoyati
Adablilik to'g'risida	No'shiravon va Nargis haqidagi hikoyat
Qanoat bobida	Qanoatli va qanoatsiz ikki do'st haqidagi hikoyat
Vafo bobida	Ikki vafoli yor hikoyati
Ishq o'ti ta'rifida	Shayx Iroqiy haqidagi hikoyat
Rostliq ta'rifida	Sher bilan Durroj hikoyati
Ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida	Imom Roziy va Xorazmshoh haqidagi hikoyat
Qalam va qalam ahlari haqida	Yoqut haqidagi hikoyat
Bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida	Ayyub va o'g'ri haqidagi hikoyat
Osmon tuzilishida shikoyat	Iskandar haqidagi hikoyat
Jaholat mayining quyqasini ichadiganlar haqida	Isroiliy rind haqidagi hikoyat
Xunasasifat oliftalar haqida	Abdulloh Muborak haqidagi hikoyat
Bahor yigitligining sofligi haqida	Zaynobiddin va uning o'g'li haqidagi hikoyat
Falak g'amxonasi haqida	Go'zal malika va uning oshig'i haqidagi hikoyat
Xurosonning misli yo'q viloyati bayonida	Bahrom va bog' haqidagi hikoyat
Maqsadning o'talgani haqida	Xoja Muhammad Porso haqidagi hikoyat

Alisher Navoiy muayyan bir fikr yoxud voqea tafsilotini yetkazish uchun ma'lum bir shaxs nomidan o'sha voqeaga ishora qiladi. Bu shaxs payg'ambar yoki

o‘zidan kechgan Haq oshig‘i, yoxud mohiyatida pirlilik jihatlari aks etgan kishilar ham bo‘lishi mumkin. Hikoyatlardagi ramziy siymolar uch guruhga bo‘linadi. Bular – murshidlik, rahnamolik fazilatlar aks etgan payg‘ambarlar; pir sifatida talqin etilgan tarixiy shaxslar; mohiyatan tasavvurlashgan siymolar.

Odamlarga yaxshilik qilish, ularga naf keltirish Alisher Navoiyning tabiatida bor edi. “Hayrat ul-abror” ning o‘n uchinchi maqolatida²⁷ ayni shu fazilat egalari qalamga olinadi. Na‘f keltiruvchi zotlarning mehri xuddi quyosh, o‘zlari tong kabi serbarakat, ko‘ngillari duru sadaflar koni, qablari sham misol yorutuvchi, shiorlari insonlarga foyda keltirish. Ular qancha ko‘p yaxshilik, ezgulik qilsa, Alloh ularning o‘ziga shuncha ko‘p iltifot qiladi.

*Нафъ етурмакка шиор айладинг,
Ўзунга ул нафъни ёр айладинг²⁸.*

Yomonlik – pastkashlik nishonasi. Lov etib yonish otashga xos. Ammo pastkashlikdan kishi foyda ko‘rmaydi, lov etib yonib, tezda o‘chadigan olovdan esa badan isimaydi. Yomon xislatli kimsalar xuddi issig‘i yo‘q otashga o‘xshaydi. Bu kimsalar oddiy toshni la‘l, sadaf siniqlarini inju, ninani nayzaning uchi, oddiy arqonni ilon deb biladilar. Alisher Navoiy bu turfa insonlarni yorug‘likni ko‘rmaydigan ko‘rshapalakka mengzaydi. Naf, ehson kishilari gavhari pokday hech vaqt qiymatini yo‘qotmaydi.

Odamlarga foyda yetkazish, sahovat kamarini uzun qilish – shukrdir.

*Шукр недур — нафъ фузун айламак,
Базл камандини узун айламак.*

Maqolatdagi inson odamlarga beminnat foyda keltiradigan sahovatpesha. U barcha yaxshi va yomon ishlarni Haqdan deb bilib, boriga shukr, yo‘g‘iga sabr qiladi. Zero, nafi ehson, saxovat, shirin muomala ham shukrning belgisidir. Bunda shoir kishilarning kishilarga mehribon bo‘lishi, manfaat yetkazish, bir-biriga yomonlikni o‘ylamasligi haqida yozadi. Shoirning fikricha, birovga yaxshilik qilish, naf yetkazish, birinchi navbatda o‘sha naf yetkazmoqchi bo‘lgan kishining o‘ziga yaxshilik qilishi demakdir va undan boshqalardan ko‘ra o‘ziga naf ko‘proqdir.

Bu maqolotda Navoiy shu asarning kirish qismida bayon qilgan falsafiy fikrlarini yanada chuqurlashtiradi va insonni mavjudotning eng ulug‘i deb hisoblaydi. Odamlarga xayru ehson qilish yo‘li bilan yaxshilik va foyda yetkazganlarni yomg‘irli bulutga, birovdan yulib olib boylik to‘plagan, hech kimga hech narsa berishni odat qilmagan kishilarni o‘z iniga birov sochgan donlarni tashib kirishdan boshq anarsani bilamaydigan chumoliga tashbih qiladi va shu sababga ko‘ra bulutning martabasi

²⁷ Гаффоров Н.Н. Алишер Навоий “Хамса” сида сўфийлар тимсоли. Фил.фан.ном.дисс. Тошкент – 1999. 135 б. 72-бет.

²⁸ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 234-бет

baland – doim osmonda, chumolining martabasi esa past – doim ishi go‘rga kirib chiqish deydi.

*Топқонини сочди эл узра саҳоб,
Ким они ҳақ айлади гардун жаноб.
Мўр терар ҳар неки сочқай киши,
Бўлди тирик гўрга кирмак иши.*

Bulut o‘z topganini xalq ustidan sochadi, shu bois u eng baland joydan o‘rin olgan. Chumoli bir umr odamlar sochgan donni tashigani uchun uning ishi go‘rga kirib chiqish bo‘ldi. Gul doim xushbo‘ylik ulashadi. Shamol gulning yaproqlarini har yonga sochgan bois doim darbadar. Mushki anbarni o‘zida saqlagani uchun shishani odamlar avaylab tokchada saqlashadi, supurgining xizmati yig‘ish bo‘lgani uchun uning o‘rni eshik orqasidir.

Naf yetkazish – payg‘ambarlarga xos. Uning sharti ehson qilish va bundan orlanmaslik. Agar insonning mol-mulki oz bo‘lsa, unda tili bilan ya‘ni so‘zi bilan ehson qilishi kerak. Agar so‘zi bilan ham naf yetkaza olmasa, unda ko‘nglida andishasi bo‘lsin. Andishali inson – ta‘ma qilmaydi. Mazkur xislat payg‘ambarlar va Haq oshiqclariga xos. Chunki ular har qanday olqishni haq yo‘lidan ozdiruvchi nafs belgisi deb hisoblaganlar. Mana shu fikr isboti uchun Alisher Navoiy bulutni chumoliga, gulni shamolga, mushk shishasini supurgiga qarshi qo‘yadi, ya‘ni tazod san‘atidan foydalanganligiga guvoh bo‘lamiz.

Maqolatda keltirilgan Shayx Ayyub haqidagi hikoyatda (**Marhamatli Ayyubning o‘g‘ri egriligini tuzatganligi** haqidagi bu voqea 47-bobdan joy olgan) Haq yo‘lidan toygan bandaning tavba qilib, yaxshilik sari qadam qo‘yishi tasvirlanadi:

— Bir kuni Ayyub payg‘ambar toat-ibodat qilib, shamdek ko‘zidan yoshlar to‘kib o‘tirgan bir paytda kissavur uning uyiga lahm kovlay boshlaydi. Kechasi bilan u yer ostini o‘yib, yo‘l qilib chiqqanida, uyda bir odamning o‘tirganini ko‘radi. Ayyub payg‘ambar ham buni tushunib indamaydi. Ibodatda davom etib, buni o‘ziga olmaydi. O‘g‘ri esa o‘sha teshikning ichidan chiqib uydan nima topsa, hammasini to‘plab, qanchasini ko‘tara oladigan bo‘lsa, orqasiga mahkam bog‘laydi. Lahmga kirmoqchi bo‘lgan edi, teshik kichkina, yuk esa juda katta bo‘lganidan unga sig‘maydi. Uning qiynalib qolganini ko‘rgan Ayyub o‘rnidan turadi-da, eshikni ochib, unga yo‘l ko‘rsatadi va —Yuking katta bo‘lib ketibdi, teshik esa kichik. Mana, eshik ochiq deydi. Bu gaplardan so‘ng, o‘g‘ri bunday sahovatni ko‘rib, seldek ko‘z yoshi to‘kib, Ayyubning oyog‘iga boshini fido qiladi.

Yozilishicha, Ayyub Alloh ishqidan mast, jismi shamg‘a hamdast, ya‘ni jismi shamdek ishq o‘tida kuygan.

*Бир кеча Айюби халаф масти роз,
Тўкар эди шамъдек ашки ниёз.*

*Ашк дури баҳрига побаст эди,
Куймак аро шамъга ҳамдаст эди.*

Navoiy uning uyini tilla, javohirlar solinadigan qutichaga, o'zini esa quti ichidagi eng toza durga o'xshatadi:

*Хилватида маскани бир бурж аро,
Дурри самин ўйлаки бир дурж аро.*

Bu biz bir o'qiganda ko'zga tashlanadigan ma'no. Ikkinchi ma'nosi, uning uyi Alloh dargohi, butun borlig'i, xonumoni ham Alloh. Uning saroyida durday toza, pokdomon zotlar bisyor. Haqning xalafi – Ayyub ham shunday zotlardan biridir. U toat-ibodat qilib, tunni tongga ulaydigan kechalarning birida “kisaburi naqbzani” uning uyini teshib, o'g'irlikka kiradi. Ayyubi pokdomon buni sezsa ham e'tibor bermay, sajdasini davom ettiraveradi.

*Англабон Айюб они, дам урмади,
Тоат этиб, ўзига келтурмади.*

O'g'ri ham uydan nimaiki topdi-yig'di, bog'ladi. Qaytib teshikka kirmoqchi edi sig'madi. Shu yerda Alisher Navoiy “sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga” maqolini keltiradi, ya'ni irsoli-masal san'atini qo'llaydi:

*Тор уни сичқонга солиб эрди гам,
Куйриқига боғлади гарбол ҳам.*

buni ko'rgan Ayyub o'rnidan turadi-yu, eshikni ochadi:

*Кўрди чу Айюбки ожиздур ул,
Кўпти эшик очтию кўргузди йўл.*

Ham mubolag'a, ham tashbehndan foydalangan Navoiy o'g'rining bu holdan lol bo'lib, na'ra tortib yig'laganini selga qiyoslaydi:

*Наъра чекиб сел киби тўкти ёш,
Шайх аёзига фидо қилди бош.*

Ayyub o'g'riga to'g'ri yo'lni ko'rsatib, uni tarbiyasiga oladi. Alisher Navoiy bu maqolat va hikoyat orqali nima demoqchi? Nega u aynan payg'ambar Ayyub obraziga murojaat qildi? Alisher Navoiy Ayyub (a.s.) ning murshidlik jihatlarini ulug'laydi. Qur'oni karimga suyanib, payg'ambar Ayyub timsolining nabiyluk jihatlaridan boshqa yana pir – murshidlik sifatlariga ham alohida urg'u beradi. Hikoyatda Ayyub faqatgina “xalaf” emas, pir, yo'l ko'rsatuvchi komil inson yoxud, Alisher Navoiy aytganidek, “odamilar odamidir”. Hikoyatning tasavvufiy talqini shunday: qalb ko'zi ko'r, odamlarga nafi tegmaydigan, tili ham, ko'ngli ham saxovatdan bebahra o'g'ri (murid) o'g'rilikka kiradi, ya'ni murshidga bo'ysinadi. Lekin u tariqat, ma'rifatu, haqiqatdan boxabar bo'lishi uchun tavba qilishi kerak. Ayyubning eshikni ochib, yo'l ko'rsatishi o'g'rining tavbasidir.

*Ончаки бeрoҳлик ул кўргузуб,
Шайх бу янглиз анга йўл кўргузуб.*

Yo‘l – ramz. U tariqatga boshlash va Allohni tanish yo‘lidir. Murid bu yo‘lda pirga ehtiyoj sezadi. Tariqat yo‘lini bosishdan oldin muridning jismida bir o‘t paydo bo‘ladi va bu otash o‘zini va o‘zligini kuydiradi, nafsidan xalos qiladi.

*Жонига бир ўт солибон сўзу дард,
Ким куюб андин фалаки ложувард.
Эгнидаги юкни бу ўтга уруб,
Ўзлугининг ҳам юкни куйдуруб.*

Solik murshid rahnamoligida sulukka kirgach, pir unga faqirlik xirqasini kiydiradi. Bunda endi solikning o‘zligidan nomu nishon qolmay, mahv bo‘ladi.

*Анлабон ул дард ила ҳолат анга,
Хирқаи фақр этти ҳаволат анга.
Куйди сулук ўтига жони анинг,
Уйлаки, маҳв ўлди нишони анинг.
Ўзлуки чун куйди нечукким хасе,
Топти ул ўт бирла ёруғлуқ бaсe.*

Ya‘ni uning (o‘g‘rining) joni suluk ichra kuydi, mahv o‘ldi, demakki, o‘zligi (nafsi) ham xas kabi yonib, shu o‘t butun borlig‘iga yorug‘lik berdi. Takror va tanosub san‘atini ishlatgan shoir aytmoqchiki, gunohkor g‘ofil, pokdomon solikka aylandi. Navoiy Ayyubni komil inson deb tilga oladi va o‘ziga ham shunday pir uchrashini, uning etagiga ilik urishini istab qoladi.

*Комил анга берди чу бу парвариши,
Айлади бир афв била мунча ши.
Нетти Навоий қўюбон телбалик,
Сен доғи урсанг бир этакка илик.*

Hikoyat so‘nggida shoir talmeh san‘atidan foydalanib, ko‘nglidagi ilinjini izhor etadi:

*Бот бўлу бир жом ила еткур футух,
Сабр эса Айюбча йўқ умри Нух.*

Ya‘ni, umrim Nuh payg‘ambarday bo‘lmasa-da, sabrim Ayyubdek bor. Shu o‘rinda o‘rinli savol tug‘iladi. Ayyub haqiqatan payg‘ambarmi yoki shayx? Hikoyatdagi “silasila”, “shayx” kabi so‘zlar so‘rovning tug‘ilishiga sabab bo‘ladi. Ammo manbalardagi qaydlar va voqeaning asl mohiyati Ayyubning payg‘ambarligini tasdiqlaydi. Avvalo, Alisher Navoiy uni xalaf – o‘rinbosar deb tilga oladi. Bu yerdagi xalaf qaysidir Shayxga emas, Haq taologaga nisbatan o‘rinbosarlik ma‘nosida qo‘llangan. Har qanday inson Allohning bandasi bo‘lishi mumkin. Ammo Haqning o‘rinbosari bo‘la olmaydi. Ikkinchidan, Alisher Navoiy Ayyub va Nuh ismlaridagi

talmeh san'ati orqali, umri Nuhchalik bo'lmasa ham sabri Ayyubdek mustahkamligini uqtiradi. Xuddi shu fikrning o'zi "Faqrnoma" da yozilgan sabr maqomi Ayyub alayhissalomdan qolgan degan fikr bilan hamohangligini isbotidir. Qolaversa, asos manba Qur'oni karimda ham Ayyub payg'ambar sabr-toqat, qanoat timsoli bo'lib keladi. Demak, Alisher Navoiy elga, ulusga nafi tegadigan saxiy, xushmuomala, ko'ngli pok insonlarni maqtaydi va u yaratgan payg'ambar Ayyubning so'fiyona siymosi ha sabr-qanoat timsolidir.

"Hayrat ul-abror" dostoni o'zining janr xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi bilan "Xamsa" ning boshqa dostonlaridan tubdan farq qiladi. Unda shoirning falsafiy, diniy-tasavvufiy, axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari bayon etilgan. Dostonda mavzu biror voqelikni hikoya qilish orqali emas, balki muallif fikr-mulohazalarini bayon etish asosida yoritiladi. Doston masnaviy usulida qofiyalanib, aruzning sari' bahrida yozilgan.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni o'ziga xos tarzda yaratilgan bo'lib, bunda maqolat va hikoyatlar vositasida shoirning olam, odam, tabiat va jamiyat haqidagi qarashlari ilgari surilgan. Doston badiiyatini tushunishda maqolat va hikoyatlarning o'rni kattadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991.-392 б.
2. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро, 1994. – 208 б.
3. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – 96 б.
4. Муҳиддинов М.Қ. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
5. Гаффоров Н.Н. Алишер Навоий "Хамса" сида сўфийлар тимсоли. Фил.фан.ном.дисс. Тошкент – 1999. 135 б.